

Шумський І. К.,
кандидат юридичних наук,
старший викладач кафедри публічного управління, адміністрування та права
Національного університету «Полтавська політехніка імені Юрія Кондратюка»

ДО ПИТАННЯ СОЦІАЛЬНИХ РЕГУЛЯТОРІВ ПЕРВІСНОГО СУСПІЛЬСТВА: ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ ВИМІР

Анотація. Стаття присвячена питанню соціальних регуляторів у первісному суспільстві. Вказуючи на нерозривну взаємодію гуманітарних наук (етнології, культурології, етнографії тощо) з правовою наукою, робиться визначення соціальних регуляторів, які з часом набували дедалі більше ознак юридично зобов'язуючих норм. Розкривається покладання теорії про існування мононом, їх виникнення та функціонування. Вказується на важливість розвитку норм, що з'явилися їх ритуалів та обрядів і надалі стали нормами релігійного характеру. Надалі релігійні норми виконуватимуть роль регулятора суспільних відносин через призму «божественного», що є особливістю цього виду норм – їх «невидимість».

Говориться про існування «табу» як про одного з найдавніших соціальних регуляторів суспільства періоду первісно общинного ладу. Розкривається питання виникнення моральних норм, що були засновані на власному переконанні та авторитеті. Суть моральних норм базувалося на співвідношенні «своїх» та «чужих», «добро» та «зло», «добре» та «погано» тощо.

Говориться про процес виникнення звичаєвого права, як результат «індивідуальної правосвідомості» людини. Вказується наявність загальних рис між нормами простого правничий та класичними правовими нормами. Норми права та звичаї мають ряд загальних ознак, притаманних усім соціальним нормам: є загальними, обов'язковими правилами поведінки людей, вказуючи якими мають чи можуть бути людські поступки на думку певних колективів.

Водночас звичаї та норми права відрізняються один від одного за походженням, формою вираження, способом забезпечення реалізації. Якщо звичаї з'явилися одночасно з людським суспільством, то норми права існують у державно-організованому суспільстві; якщо звичаї не закріплюються у спеціальних актах, а містяться у свідомості людей, то норми права існують у певних формах; якщо звичаї забезпечуються силою громадської думки, то норми права можуть реалізовуватися і з урахуванням можливості державного примусу.

Проводиться порівняльний аналіз існування однакових регуляторів життя первісного суспільства на різних куточках землі. Насамкінець говориться про те, що багато із залишків первісності дожили до нового часу, а значення частини їх у життях сучасних народів стає предметом наукових дискусій.

Ключові слова: первісне суспільство, правовий регулятор, правовий звичай, право, табу, монономі.

Постановка проблеми. Найчастіше наукові дослідження життя первісних народів представляють нам їх культуру розчленовану на ряд складових компонентів у відповідності з

різними сторонами людської діяльності і людських взаємин. Ми дізнаємося про технічні досягнення, про господарство, про сімейне і політичної організації, про релігійні вірування і релігійній практиці.

Однак такі дослідження майже не проливають світла на свідомість, на духовне життя індивіда. Замість думок і дій первісної людини ми бачимо тільки чітко розмежовані явища культури. Ми майже нічого не дізнаємося про його раціональне мислення, про його симпатії, дружні почуття, конфлікти з оточуючими. Особиста сторона життя індивіда практично розчиняється в систематизованому описі культурного життя [1, с. 47].

В цей же час для дослідження правової свідомості, культури, розвитку та становленню права, як явища, нам надзвичайно важливим є знання про те, яким чином відбувалось регулювання поведінки у первісному суспільстві, які механізми використовувалися й провести чітку лінію розвитку права від тих, прадавніх часів до сьогодення.

Стан дослідження. Треба зазначити, що питання пов'язані з первісним суспільством не є однією з центральних тем для вивчення юридичними науками (мова йде про теорії держави та права, а також про історію права). Це можна пояснити тим, що власне предмет дослідження є надзвичайно віддаленим від сьогодення, не має і не може мати жодних письмових пам'яток. Це ускладнює для будь-якого дослідника проникнути в царину права даної доби. Тому характерним є широке використання досліджень з інших, не юридичних наук (культурології, етнографії, етнології, палеографії, антропології тощо). На їх основі, компілюючи матеріали та виокремлюючи з них необхідне – вдається отримати бажане, використовуючи при цьому методи, способи та поняттєвий апарат фундаментальної юридичної науки – теорії права.

Серед іноземних та вітчизняних дослідників варто відзначити таких як: К. Леві-Стросс, М. Мосс, Ф. Боас, Л. Леві-Брюль, Л.С. Куббель, М.О. Косвен, А.І. Першиць, А.Л. Монгайт, О.Ю. Артемова, А.І. Сколово, О.Б. Ганьба, Д.А. Овчаренко, Н.О. Рижева, К.В. Горбенко, В.В. Кузовов, Д.В. Філатов, А.В. Шевчук, А.П. Заєць та ін.

Мета статті полягає у з'ясуванні кримінально-правових проблем заміни довічного позбавлення волі на покарання у виді позбавлення волі з формулюванням пропозицій щодо їх розв'язання.

Виклад основного матеріалу. Багато в чому наслідком обмеженості здебільшого етнографічних описів є довгоіснуючі погляди, згідно з якими первісні люди були позбавлені індивідуальних особливостей в характерах, нездатні діяти на власний розсуд, не усвідомлювали себе окремо від інших членів колективу.

Висловлювалося навіть думка, що в первісному суспільстві була відсутня особистість і що її виникнення слід відносити тільки до епохи розкладання первіснообщинного ладу. Іншою основою подібних поглядів послужило уявлення про те, що для докласового суспільства характерна надзвичайно жорстка і дріб'язкова регламентація всіх сфер життя, яка не залишає жодних можливостей для формування різних типів особистості, для реалізації індивідуальних відмінностей між людьми; що низький рівень розвитку продуктивних сил з тотальною неминучістю вимагає тісної згуртованості людей і безмежного підпорядкування індивіда колективу.

Не усвідомивши особливостей зародження та розвитку певного явища, його поділу на певні види за конкретними об'єктивними критеріями та пізнання еволюції протягом тривалого часу, неможливе всебічне й об'єктивне дослідження його специфіки та зрізів прояву в сучасних умовах, а тим більше прогнозування шляхів його розвитку в майбутньому. Однаковою мірою це стосується і правовідносин як головного засобу реалізації права та досягнення мети соціального регулювання [2, с. 8].

Дійсно, етнографічні матеріали, отримані у народів, що вели до недавнього часу первісний спосіб життя, свідчать про те, що первісного суспільства притаманні соціальні норми, в ряді відносин значно жорсткіше і детально регламентують поведінку, ніж соціальні норми товариств, стадіально пізніших.

Життя первісної громади, попри її примітивний характер, потребувала врегулювання. Воно здійснювалося за допомогою певних соціальних норм, в основі яких люди організували спільну працю, розподіл продуктів, встановлювали процедури вирішення спорів, правила ведення міжплемінних воїн. Єдині, загальні для всіх правила поведінки того періоду в літературі називають мононормами.

Найчастіше вони мали вигляд табу – заборон [3, с. 29].

Мононорми виявлялися в ритуалах, обрядах, міфах, звичаях. Термін мононорми ввів вчений А.І. Першиц, виходячи з того, що в ті часи характеризуються синкретичність, нерозчленованість норм первісної моралі, релігійних, ритуальних та ін. норм.

Синкретичність і мононормативність правил поведінки в первісному суспільстві характеризує їх внутрішню сторону, зовні синкретична норма проявляється у формі звичаю, традиції. Залежно від того, яку сферу суспільного життя первісного суспільства даний звичай регулює, в кожному конкретному випадку його можна умовно віднести до релігійного, морального і т.п.

Можна виділити певні загальні риси притаманні усім мононормам. По-перше, одні види вчинків люди сприймали як «дозволені» або «нормальні»: наприклад, поведінка згідно з правилами, які склалися у результаті багаторазового їх застосування (звичаї, агрокалендарі) та які передавалися із покоління в покоління і мали зовнішнє виявлення у формі обрядів (традицій і т.д.) [4, с. 64].

Так само можна говорити про те, що в первісному суспільстві з деякого часу його існування можуть функціонувати і специфічні звичаї первісного суспільства, які можна умовно вважати юридичними звичаями. До їх числа можна віднести звичаї, що регулюють в первісному суспільстві ті сфери суспільного життя, які в державному суспільстві регулювалися б

нормами права. І, в першу чергу, підкреслено специфічну юридичне забарвлення несуть звичаї, що регулюють вже на ранніх стадіях розвитку первісного суспільства шлюбно-сімейні відносини, спадкування, порядок судочинства тощо. Але завжди слід враховувати ту обставину, що і ці звичаї в класичному первісному суспільстві мають синкретичний характер і тісно переплетені з релігією, етикою, ритуалом, мораллю тощо., а також з модельними поведінковими установками [5, с. 64].

Але ідея мононорм не єдина прийнята в науці та виходячи з цього все-таки можливо привести деяку класифікацію соціальних норм в первісному суспільстві: ритуали, обряди, міфи, звичай, релігійні норми й норми первісної моралі.

Ритуали та обряди – правила поведінки, в яких робиться акцент на зовнішній формі їх виконання і ця форма була суворо регламентована. Вони мали масовий характер і виконували регулятивну і виховну функції.

Міфи своєю чергою виконували пізнавальну функцію, поряд з регулятивною й ідеологічною. Поступово основним способом регуляції поведінки став звичай – правило поведінки, якого історично склалося та отримало загальний характер в результаті його багаторазового повторення.

Становлення звичаїв є природним процесом. Їх формування і функціонування пояснюються тим, що люди свідомо прагнули до зміцнення і неухильного дотримання тих чи інших соціальних норм.

Суспільство в усі часи потребувала системи традицій і звичаїв, в яких закріплювалися сформовані і зарекомендували себе форми суспільних відносин в способі життя людей. Для їх утворення необхідний якийсь історично певний відрізок часу, протягом якого повторюються форми діяльності людей, набували традиційний характер. Вони передавалися від покоління до покоління, виховували необхідні для сім'ї, колективу, суспільства звички і виступали конкретними регуляторами поведінки людей.

У виникненні традицій і звичаїв, в їх становленні та розвитку переважало свідоме начало. Вони оточують людину від народження і до останнього дня життя, «придумати» або «скасувати» які окрема людина не в змозі. Історії невідомо жодного суспільства, яке не мало б стійких звичаїв і традицій.

Звичай регулює найбільш стійкі суспільні відносини. Стають загальними в силу багаторазового застосування. Входить до тями людей як стереотип поведінки. У звичаї втілюється авторитет всього суспільства. Звичай висловлює якусь життєву закономірність, порушення якої загрожує серйозними наслідками для людського роду. Звичай є універсальним засобом регулювання первісного суспільства.

Звичайне право, виникає як результат «індивідуальної свідомості, інтересів людини, під впливом якого визначається той чи інший спосіб його дії. В його основі – особистий інтерес. Якщо дії особистої волі різних осіб будуть однакові в однакових випадках і їх накопичиться значна маса, виникає друга сила, що спонукає всіх, хто знає про існування відомого способу дії відомої практики діяти так само. Образ дії, обраний деякими, завжди більш енергійними людьми, стає загальною нормою, звичаєм. Звичай йде не від загального, а від індивідуального переконання. Наявність відповідного переконання всіх і кожного не є необхідною умовою дії звичаю. Люди слабкі будуть діяти за звичаєм, хоча і не переконані в його доцільності. Якщо звичай йде від дії окремих осіб, то зрозуміло, що перши-

ми діями звичаєвого права були люди енергійні і сильні, а початкове звичайне право – правом сильного.

Релігійні норма ґрунтувалися на тому, що під силу природи людина приписував божественну силу. Норми, які зміцнюють духовний союз з божественними силами. Надалі також грає регулятивну функцію, яка дозволяє правила поведінки через призму божественного начала. Особливість релігійних санкцій полягає в тому, що вони часто мають невидимий характер.

Норми первісної моралі – уявлення про добро і зло. Були засновані на власному переконанні а авторитетом була совість. Зміст моральних норм базувалося на співвідношенні «своїх» і «чужих».

Норми моралі не діяли поза свого племені. Виходячи з жорстокості, характерною для людини первісного суспільства, моральні норми не отримували широкого поширення і не були в свою чергу основним регулятором суспільних відносин. Тим не менш провівши екскурс в історію виникнення людства, а з ним і феномена моралі, можна констатувати, що в первісній епосі вже закладені підвалини майже всіх зрозумілих нам моральних принципів, цінностей і почуттів, які стали надбанням сьогодення в результаті належного їх закріплення й охорони уже в ті далекі часи [6, с. 78].

Тим не менш, протягом усього первісного періоду все більшу роль відіграє саме звичай, який своїм корінням міг йти як в норми – табу, так і в норми релігійного характеру. Саме звичай в майбутньому став основою для юридичної норми.

Правовий звичай історично був першим джерелом права. Перші законодавчі акти, прийняті державою на ранній стадії його розвитку, являли собою звід звичаєвого права. Міжнародне право формувалося також на основі міжплеменних звичаїв, до числа таких звичаїв відносяться недоторканність представників іншої сторони, вірність даному слову і ряд інших правил поведінки.

У родовому суспільстві у всіх народів звичаї і моральність перебували в тісному зв'язку, а з виникненням і розвитком релігії склалися погляди, що звичаї є заповідями богів, тому порушення звичаю – проступок проти бога. Дотримання звичаїв стало забезпечуватися не тільки суспільною відповідальністю, а й мораллю, релігійною свідомістю, а надалі і національно етнічним чинником [7, с. 257].

Норми права і звичаї мають ряд загальних ознак, притаманних усім соціальним нормам: є загальними, обов'язковими правилами поведінки людей, вказуючи якими мають або можуть бути людські вчинки на думку певних колективів.

Разом з тим звичаї і норми права відрізняються один від одного за походженням, формою вираження, способу забезпечення реалізації. Якщо звичаї з'явилися одночасно з людським суспільством, то норми права існують в державно-організованому суспільстві; якщо звичаї не закріплюються в спеціальних актах, а містяться в свідомості людей, то норми права існують в певних формах; якщо звичаї забезпечуються силою громадської думки, то норми права можуть реалізовуватися і з урахуванням можливості державного примусу.

Як ми вже бачили, у відносинах спорідненості і сусідства велику роль грали норми взаємодопомоги, взаємозахисту і взаємної відповідальності. Вони чимало полегшували працю і побут широких верств населення, але вони ж уявляли відносини експлуатації або полегшували класове примушування. Родинна і сусідська взаємодопомога за економічною суттю

мало різнилися між собою, бо не тільки сусіди, але і родичі жили різними домогосподарствами і матеріальні відносини між ними або будувалися на взаємній основі, або нерідко вели до встановлення кабали. Найважливішою нормою відповідальності була кровна помста, що дожила в частині відсталих у своєму розвитку класових товариств (Південна Італія, Корсика, Югославія, Албанія, Кавказ, арабські країни, Китай, Японія) до Новітнього часу.

Для остаточних норм кровної помсти характерні такі риси, як звуження кола месників і відповідачів (наприклад, у албанців тільки до членів сім'ї вбивці), заміна самої помсти компенсацією (наприклад, сотнею верблюдів по законам шариату), отримання дозволу на помсту від влади (наприклад, в китайському і японському праві). Кровна помста тут представлена в трансформованому вигляді. Зазвичай бувало так, що вищі стани або касты мстилися, але самі помсти не підлягали, відбуваючись композиціями, або композиції за їх кров були в багато разів знищ тельнее, ніж композиції за кров осіб нижчестоящого статусу.

Норми внутрішньогрупової взаємодопомоги доповнювалися нормами міжгрупової гостинності. Воно могло бути приватним – окремих сімей і патронімії, і офіційним – місцевої влади. Прагнучи впорядкувати суспільно-політичне життя, влади нерідко забороняли приватну гостинність, і в цих випадках приватна форма поступово витіснялася офіційною. Норми гостинності так само піддавалися класового перетворенню: так, у кавказьких горян князі і дворяни змушували селян утримувати свиту своїх гостей, у них же гостинність стала одним з джерел відносин патронату.

Роль залишків первісності в новітній час. Багато із залишків первісності дожили до новітнього часу, а значення частини їх в життя сучасних народів навіть стало предметом суперечок. Свого часу російські народники висували помилкову ідею про громаду як зародком соціалізму, що дозволяє уникнути капіталістичний шлях розвитку. Пізніше, вже за радянських часів вчені висловили думку, що в СРСР община зіграла роль опорних пунктів початкових аграрних перетворень і тільки подальше тоді вона позбавила змоги реалізувати закладений в ній потенціал. Це, можливо, почасти так: до деяких законів яких з молодих незалежних держав общинні традиції не без успіху використовуються в кооперуванні селянства. Але стосується це все-таки не громади в цілому, а саме позитивних общинних традицій, та й то лише на перших порах кооперування в селі [8, с. 191; 9].

По-різному оцінюють такі зберігаються в б ту багатьох народів (головним чином не пройшли капіталістичної стадії розвитку) залишки первобитності, як шлюбний викуп, багатоженство, уникнення. У середовищі самих цих народів, на них нерідко дивляться як на народні традиції, що є невід'ємною частиною етнічної культури. Так само вважають культурні релятивісти, на думку яких культури і їх елементи не бувають більш-менш просунутими – всі вони однаково повноцінні [10, с. 140].

Таким чином, первісна спадщина ще відіграє певну роль для широкого кола народів, при чому не тільки первісних, а й зберігають залишки первісності.

Висновки. У підсумку можна зазначити, що питання соціальних регуляторів у первісному суспільстві потребує більшого вивчення та більшої уваги до цього саме науковців-юрис-

тів. Це дасть змогу у майбутньому краще зрозуміти природу виникнення права як унікального явища та універсального регулятора суспільних відносин, встановити його генезу з часів первісного суспільства й до сьогодення та вивести лінію розвитку форми побутування права – від табу, релігійно-обрядових норми та звичаїв до писаного права у сучасному розумінні. Не зважаючи на віддаленість у часі, дані, отримані від подібних досліджень можуть бути у пригоді в царині юридичної психології, криміналістики та інших юридичних наук.

Більш достовірними висновки щодо природи і суті регуляторів людської поведінки первісного суспільства можуть бути при використанні здобутків суміжних наук, у тому числі палеонтологів, археологів, істориків, краєзнавців, істориків права, оскільки, як стверджував Ніцше, «поки правознавство не обіпреться на новий ґрунт порівняльно-правового вивчення, з безплідними зіткненнями між абстрактними системами, що видають себе за філософію права, покінчено не буде» [11, с. 14].

Література:

1. Рижева Н.О., Горбенко К.В., Кузовков В.В., Філатов Д.В. Історія Стародавнього світу (доба первісності): Навчально-методичний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Миколаїв: МНУ імені В.О. Сухомлинського, 2018. 185 с.
2. О.Б. Ганьба. Особливості класифікації архаїчних відносин родового суспільства. *Правова позиція*. № 4 (25), 2019. С. 7-12.
3. Sigmund Freud. Totem und Tabu. Hamburg, 2014. 192 s.
4. Д.А. Овчаренко. Покарання в первісному суспільстві. *Держава і право*. вип. 49. С. 62-69.
5. O. Artemova. Monopolization of Knowledge, Social Inequality, and Female Status: A Cross-Cultural Study/Cross-Cultural Research. *The Journal of Comparative Social Science*. 2003. Vol. 37. Feb. P. 62-80.
6. А.В. Шевчук. Первісна мораль. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія ПРАВО. Випуск 24. Том 4. 2014. С. 75-78.
7. V.R. Kabo. Die Geschichte der Urgesellschaft und die Ethnographie (Zum Problem der Rekonstruktion der Vergangenheit aus ethnographischem Material). *Ethnographisch-Archaeologische Zeitschrift*. 1976, Jg. 17, H. 2. S. 253-269.
8. V.R. Kabo, The Problem of Ethnographic Reconstruction of Primeval Hunter-Gatherer Society. *Problems of the European Ethnography and Folklore. II Congress of the International Society for European Ethnology and Folklore*. 1982, pp. 191-192.
9. Mongait, A.L., *Archaeology in the USSR*. Foreign Languages Publishing House, 1959; 2nd edition, translated and adapted by M. W. Thompson, Baltimore-Maryland, 1961. 428 p.
10. V.R. Kabo, The eternal present: the people and power. *ASEES*. Vol. 23, Nos. 1-2, 2009, pp. 131-150.
11. А.П. Заєць. Первісне суспільство і право. *Наукові записки нау-КМа. Юридичні науки*. 2018. том 2. С. 13-19.

Shumskiy I. On the issue of social regulators of primitive society: historical and legal dimension

Summary. The article is devoted to the issue of social regulators in primitive society. Pointing to the inextricable interaction of humanitarian sciences (ethnology, cultural studies, ethnography, etc.) with legal science, the definition of social regulators is made, which over time acquired more and more signs of legally binding norms. The foundation of the theory about the existence of mononorms, their emergence and functioning is revealed. The importance of the development of norms that appeared in their rituals and rites and later became norms of a religious nature is indicated. In the future, religious norms will play the role of a regulator of social relations through the prism of the «divine», which is a feature of this type of norms – their «invisibility».

To talk about the existence of «taboo» as one of the most ancient social regulators of society in the period of the original communal system. The question of the emergence of moral norms based on one's own conviction and authority is revealed. The essence of moral norms was based on the ratio of «own» and «others», «good» and «evil», «good» and «bad», etc.

To talk about the process of the emergence of customary law, as a result of «individual legal awareness» of a person.

It is indicated the presence of common features between the norms of simple law and classical legal norms. Norms of law and customs have a number of common features inherent in all social norms: they are general, mandatory rules of human behavior, indicating what human concessions should or can be according to the opinion of certain groups.

At the same time, customs and norms of law differ from each other in terms of origin, form of expression, and method of implementation. If customs appeared simultaneously with human society, then legal norms exist in a state-organized society; if customs are not fixed in special acts, but are contained in people's minds, then legal norms exist in certain forms; if customs are ensured by the force of public opinion, then the norms of law can be implemented taking into account the possibility of state coercion. A comparative analysis of the existence of the same regulators of the life of primitive society in different parts of the earth is carried out. In the end, it is said that many of the remnants of primitiveness have survived to modern times, and the significance of some of them in the lives of modern peoples is becoming the subject of scientific discussions.

Key words: primitive society, legal regulator, legal custom, law, taboo, mononorms.